

1701 BASRA SEFERİ Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat

Yrd.Doç.Dr. Funda DEMİRTAŞ
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Geçmişî kadim devirlere kadar uzanan ve Hz. Ömer zamanında askerî amaçlı bir garnizon olarak kurulan Basra, her dönemde jeostratejik ve jeopolitik konumundan kaynaklanan bir öneme sahip olmuştur.

İslam tarihinde merkezî otoriteye karşı başlatılan ilk isyanda taraf olma, sonrasında ise dinî ve siyasî içerikli pek çok isyanda merkez olma özelliği ile ön plana çıkan Basra, Osmanlı tarihinde de isyanlar şehri olarak anılmıştır. Basra'da meydana gelen bu isyan ve istila hareketlerinden biri de 1691 yılında patlak veren ve ancak on yıl sonra düzenlenen *Basra Seferi* ile bastırılan Urbân isyanıdır. Yüz elli bin kişilik bir ordu ile gerçekleştirilen bu seferde herhangi bir çatışma yaşanmamış, Osmanlı ordusu sırf yürüyüşle bölgenin yeniden itaatini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Basra, Kurna, Urbân, Şeyh Mâni', Mustafa Paşa.

ABSTRACT

1701 Basra Campaign

An Obedience Created by Ottoman Army through a Military March

Basra, which dates back to the ancient era and which was established as a garrison for the military purpose in the time of Caliph Umar, has important position because of its geo-strategic and geopolitical location.

Basra was a centre for the first rebellion against the central authority in the early Islamic history; furthermore, it continued this central position in the historical process and Basra, which had identified with the religious and political rebellion, was seen as a city of rebellions in the Ottoman period as well. One of the movements of rebellion and invasion which took place in Basra is Bedouins rebellion in 1691, which was dissolved ten years later during the Basra Campaign. In this military movement which involved hundred and fifty thousand there was unseen any conflicts and the soldiers of Ottoman army provided the obedience of this area once more just by military walking.

Key Words: Basra, Qurnah, Bedouins, Sheikh Mani, Mustafa Pasha.

GİRİŞ

Basra, Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler devrinde Vehiştabâd Erdeşir diye bilinen şehrin harabeleri üzerine¹ Hz. Ömer (634-644)'in emriyle Ut-

¹ Bâkır, Abdülhâlik "Basra", *DiA*, İstanbul, 1992, V, s. 108.

be b. Gazvan (ö.638) tarafından 637² yılında kurulan bir şehirdir. Hz. Ömer zamanında hem İran ve Hint taraflarından deniz yoluyla gelebilecek saldırılara karşı bir savunma hem de Irak ve İran fetihleri için bir harekât merkezi olarak kullanılan ve bu özellikleri sebebiyle başlangıçta askerî bir karakter taşıyan Basra, coğrafi konumunun sağladığı avantajı sebebiyle kısa sürede büyük bir gelişme göstererek önemli bir ticaret ve yerleşim merkezi haline gelmiştir.

Kuruluşundan itibaren askerî, ticarî ve siyasî önemini koruyan Basra, Abbasîler zamanında Bağdat'ın kurulmasıyla kısa bir süre siyasî ve idarî anlamda bir değer kaybı yaşamışsa da tarihî süreç içerisinde Büveyhîler'in, Selçuklular'ın, İlhanlılar'ın, Timurlular'ın, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın, Safevîler'in ve nihayet Osmanlılar'ın hâkimiyetine girerek stratejik konumundan kaynaklanan değerini korumuş ve kendi adıyla anılan körfeze açılan bir savunma ve ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir.

XVI. yüzyılda siyasî gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı Devleti, Sultan Selim (1512-1520) zamanında Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek Kızıldeniz'de, Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında da Irâk-ı Arab'ı ele geçirerek Basra Körfezi'nde etkin bir güç olmuştur. Sağlanan bu siyasî hâkimiyet sayesinde Osmanlılar, hem bir kara devleti olmanın ötesine geçerek Hint Okyanusu'nda stratejik noktaları ele geçiren ve XVI. yüzyılın en büyük deniz gücü olan Portekizliler'le rekabet edecek duruma gelmiş, hem de Hindistan ve Uzakdoğu'yu Akdeniz ve Anadolu'ya bağlayan ticaret yolları üzerinde hâkim unsur olmuşlardır.

Hindistan ve Uzakdoğu'dan gelen ticarî emtianın Kızıldeniz-Süveyş-Kahire-İskenderiye- Akdeniz üzerinden Avrupa'ya, Basra Körfezi-Basra-Bağdat-Halep üzerinden Anadolu'ya nakledilmesinde kullanılan iki ticaret yolunun Suriye, Mısır ve Irak'ı kapsayan bu bölgede bulunması ve devletin bundan ekonomik fayda sağlaması, bölgenin ticarî önemini artırmıştır. Ayrıca sulh zamanlarında ticarî nakliyat açısından önemli olan Basra bölgesinin Safevî sınırına ve Hürmüz'de üslenmiş olan Portekizliler'in kontrolü altındaki topraklara yakın olması muhtemel bir harp halinde işe ve mühimmat gibi askerî nakliyat açısından da bölgenin önemini bir kat daha artırmış ve siyasî istikrarını zorunlu kılmıştır.

İlk olarak Hz. Osman (644-656)'ın hilafetinin son günlerinde halifenin şehadetiyle sonuçlanan önemli siyasî çalkantılara, sonra da Emevî ve Abbasîler döneminde dinî ve siyasî içerikli pek çok ayaklanmalara sahne olan Basra, İslam tarihine ayaklanmalar şehri olarak geçmiştir. Basra'nın bu ma'kus talihi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da devam etmiş, özellikle Basra Beylerbeyliği sınırları içerisinde yer alan Cezâyir, Osmanlı tarihinde ayaklanma ve

² Basra'nın 635, 637 veya 638 yıllarında kurulduğuna dair değişik rivayetler vardır. Şehrin kurucusu olarak bilinen Utbe b. Gazvan'ın 638 yılında vefat ettiği dikkate alınrsa şehrin kuruluş tarihi 638'den önce olmalıdır. Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili rivayetleri şu şekilde uzlaştırmak mümkündür: Utbe b. Gazvan 635 yılında Basra'da geçici bir ordugâh kurmuş, iki sene sonra Irak'ın fethi tamamlanınca da ordugâh olarak seçilen yerde Basra'nın temellerini atmıştır. Bu konuda bkz., Bâkır, "Basra", s. 108-109; Apak, *Âdem Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul, 2009, II, s. 178.

yağmalarla anılan bir bölge olmuştur. Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi (1533-1535) esnasında Osmanlı Devleti'ne tabi olan Basra ve çevresinin devlete bağlılığı geçici olmuş, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktadan Basra'ya kadar olan Cezâyir-i Irâk-ı Arab bölgesindeki adacıklarda yaşayan Urbân, her fırsatta Basra'yı muhasara ederek sosyal ve ekonomik hayatı sekteye uğratabilecek faaliyetlerde bulunmuştur.

1. Basra

1.1. Osmanlı Hâkimiyetinden Önce Basra

Hz. Ömer zamanında kurulduğu vakit Araplar için cazip bir yerleşim yeri olmamasına rağmen kısa sürede idarî, iktisadî ve fizikî anlamda ciddi bir gelişme gösteren Basra'nın ilk sakinleri Araplar olmuştur. Şehre yerleşen birçok Arap kabilesi arasında en nüfuzlu kabileler olarak Temim ve Bekir b. Vâil kabileleri dikkati çekmiş, Hicaz'dan gelen Kureyş, Kinâne ve Kays Aylan kabileleri ikinci planda kalmıştır. Doğu Arabistan ve Uman'dan gelen Abdülkays ve Ezd kabileleri ise sonraki yıllarda ön plana çıkmış, Muaviye (661-680) tarafından Basra valiliğine atanan (665) Ziyâd b. Ebîh zamanında şehrin hâkim sınıfını teşkil eden Arap kabilelerine ait "Hums" denilen beş bölgeden ikisine sahip olmuşlardır³. Arapların haricinde mevâlinin de şehre yerleşmeye başlaması nüfusu oldukça artırmış, 670 yılında şehrin nüfusu yaklaşık iki yüz bine ulaşmıştır⁴.

Kuruluş aşamasında Basra Körfezi, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutmayı sağlayan, kuruluş sonrasında da doğuda yapılan fetihler neticesinde Ahvaz, Sistan, Azerbaycan ve Horasan bölgelerinin idare edildiği bir merkez olan Basra, Emevîler zamanında da stratejik mevkiinden kaynaklanan idarî önemini korumuş, Basra'dan idare edilen merkezlerin sayısı yapılan fetihler paralelinde artmaya devam etmiştir.

Basra, Hz. Osman ve Hz. Ali (656-661) zamanında yaşanan siyasî kargaşa ortamında taraf olma özelliği ile öne çıkmış, bu paralelde Emevî idaresine karşı yapılan en tehlikeli isyanlar da Basra ve civarında zuhur etmiştir⁵. Abbasî ihtilaline karşı ciddi bir mukavemet göstermeyen Basra, medeniyet açısından en parlak günlerini Abbasîler döneminde yaşamış, ancak merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde, zaman zaman iç ve dış tehditler mahiyetinde seyreden, politik olmaktan ziyade sosyal konulu kanlı olaylara sahne olmuştur⁶. 899-945 yılları arasında Karmatîler tarafından defalarca saldırıya uğrayan Basra, sırasıyla Berîdîler, Büveyhîler, Mezyedîler ve Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Selçuklular zamanında da özellikle taht mücadelelerinin yaşandığı dönemlerde

³ Bâkır, "Basra", s. 110.

⁴ Hartman, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1961, II, s. 320. (Leyden tab'ında R. Hartman'ın yazdığı "Basra" maddesi Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin tarafından genişletilmiştir.)

⁵ Hartman, "Basra", s. 321.

⁶ Bâkır, "Basra", s. 110.

bazı ümera ve bedevî kabilelerin yağma ve saldırılarına maruz kalan şehir, Moğol istilasının başladığı süreçte iktisadî ve kültürel anlamda tam bir çöküş yaşamıştır. Selçuklular'dan sonra İlhânlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler zamanında da bölgenin devamlı ve istikrarlı bir yönetime sahip olamaması yüzünden, Basra ve etrafı da bazen bu devletlerin bilfiil işgali, bazen de civar kabilelerin saldırısı ile harp ve cidal sahası olmuştur⁷.

1.2. Osmanlı Hâkimiyetinden Sonra Basra

1.2.1. Basra ve Çevresinin Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

Basra, Sultan Süleyman'ın Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem bölgelerine tertip edilen İrakeyn Seferi esnasında Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. Sefer öncesinde hutbe ve sikke sahibi bir emir olan⁸ Basra hâkimi Megâmisoğlu Râşid, Sultan Süleyman'ın 1 Aralık 1534⁹ ile 2 Nisan 1535¹⁰ tarihleri arasında dört ay kışladığı Bağdat'a gelerek itaatini bildirmiş¹¹, Sultan Süleyman da bu itaati karşılığında Basra'nın yönetimini Râşid'e bırakmıştır. Râşid 1538 yılında da Karaboğdan seferi için Edirne'de bulunan Sultan Süleyman'ın huzuruna oğlu Mâni' in başkanlığındaki bir elçilik heyetini göndererek hem yeniden bağlılığını bildirmiş hem de şehrin anahtarlarını takdim etmiştir¹². Bu suretle fiilî olarak Osmanlı hâkimiyetine geçen Basra, Sultan Süleyman tarafından kendi adına hutbe okutulması ve sikke kestirilmesi şartıyla¹³ yeniden Râşid'e tevcih olunmuştur. Râşid gibi Cezâyir, Garraf ve Hüveyze'de yaşayan Arap kabilelerinin reisleri de Sultan Süleyman'a itaat etmişler, hatta Katif ve Bahreyn'den dahi elçiler gelerek bağlılıklarını bildirmişlerdir¹⁴.

Râşid'den sonra babasının bağlılık siyasetini devam ettiren Mâni' emir olmuş fakat Mâni' kısa bir süre sonra yerini Osmanlı hâkimiyetine karşı çıkan Benî Amman şeyhi Yahya'ya terk etmek zorunda kalmıştır. Şeyh Yahya, Fırat nehri üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Zekiye bölgesinin kontrolü için

⁷ Hartman, "Basra", s. 322.

⁸ Demirtaş, Funda, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2009, s. 422, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁹ "9 Aralık 1534", Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman (Süleyman-nâme)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3317, v. 159b; "28 Kasım 1534", Lütfi Paşa, *Tevarih-i Âli-Osmân*, İstanbul. 1341, s. 350.

¹⁰ "1 Nisan 1535", Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman*, v. 163b; "12 Nisan 1535", Karaçelebi-zâde Abdü'l-Aziz Efendi, *Süleyman-nâme*, Bulak, 1248, s. 121.

¹¹ "Sultan Süleyman'ın Bağdat'ta kışladığı duyulunca Basra cânibinden Reşid İbn Megâmiz korkusundan elçi tariki ile oğlu Megâmiz İbn Reşid'i Sultan Süleyman'a gönderdi.", Nasûhüs's-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara, 1976, s. 242; "Basra câniblerinin hâkimi Râşid de itaat ederek padişahın lutfuna mazhar oldu.", Karaçelebi-zâde, *Süleyman-nâme*, s. 120.

¹² Demirtaş, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 423.

¹³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitâbü't-Târih-i Kûnhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No: 5959, v. 270a.

¹⁴ Özbaran, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1971, Sayı:25, s. 54. Celâl-zâde Mustafa Çelebi "Diyâr-ı Muş'aşa' ve Cezâyir ve Basra, eknâf-ı Sind'e münthâ olınca ekâlîm-i Katif ve Bahreyn... cümlesi musahhar-ı pâdişâh-ı hümâ-hem-ser vâki' oldı" diyerek bahsi geçen bölgelerin itaatini 1534 olarak gösterir. Bkz. Demirtaş, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 375.

bir kale inşasıyla görevlendirilen Hürrem Bey'e karşı mücadeleye girişerek Basra ve çevresinde merkezî hükümete karşı girişilen başkaldırı olaylarının ilkinde imza atmıştır. Bu sebeple Osmanlı'nın Basra Körfezi vasıtasıyla Hint Okyanusu'na açılan kapısı olan Basra'da kendi başına buyruk bir idarenin varlığı buraya bir seferi zorunlu kılmış ve 1545 yılında Basra'yı almakla görevlendirilen Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'nın şehre girişiyle Basra, doğrudan doğruya Osmanlı kontrolü altına alınan bir Beylerbeyilik haline gelmiştir¹⁵. 1555 yılında imzalanan Amasya Muahedesi ile Basra'nın Osmanlı topraklarına ilhak edildiği Safevîler tarafından da kabul edilmiş ve muahedenin hükümleri bölgedeki Osmanlı idarecilerine bildirilerek¹⁶ bölgedeki aşiretlerin, çeşitli bahaneler ile Safevîler'e başvurmalarına son verilmek istenmiştir¹⁷.

1.2.2 Basra ve Çevresinin Coğrafi Sınırları

Osmanlı tarih ve belgelerinde coğrafi ve idarî anlamda eyaletin sınırlarının tespitinde ana unsur kabul edilen ve ismi en çok geçen yerler Basra ve Cezâyir-i Irâk-ı Arab olmuştur. Eyalet merkezi ve yüzlerce adacıktan oluşan Cezâyir bölgesi ile verimsiz çölleri içine alan eyaletin sınırlarının tespitinde, coğrafi yapıdan kaynaklanan bazı sıkıntılar yaşanmış, bu sıkıntılar sebebiyle de eyaletin sınırları zaman zaman değişiklikler göstermiştir. Özellikle Basra Beylerbeyliği'nin kuruluş aşamasında ve akabinde net bir şekilde görülen ve idarî yapılanmaya da birbir yansıyan bu eyalet bazındaki sınır tespit sıkıntısı, eyalet merkezi olan Basra'nın ve sınır tespitinde ikinci ana unsur kabul edilen Cezâyir-i Irâk-ı Arab'in coğrafi sınırlarının tespitinde daha az yaşanmış, eyalete göre daha dar boyutlu olan Basra ve Cezâyir'in sınırları daha net ve rahat tespit edilebilmiştir. Buna göre; Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer alan¹⁸ Basra, salnâmelerde "kuzeyde Hz. Üzeyir'den güneyde Fav'a kadar yaklaşık olarak uzunluğu 35 saat, eni ise 9-10 saat olan bir alanı" kapsamaktadır¹⁹ şeklinde anlatılmaktadır.

Cezâyir-i Irâk-ı Arab ise Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Sadrü'd-dâr'dan itibaren nehir yataklarının çevrelediği ve küçük nehir kollarının birbirinden ayırdığı büyüklü küçüklü 360 adacıktan meydana gelen ve Basra'ya kadar uzanan bölgeye Osmanlılar'ın verdiği addır²⁰. Bağdat eyaletinin güneyinde yer alan ve idarî taksimat açısından Basra eyaletinin sınırları içerisinde bulunan sularla çevrili bu alanın bir diğer ismi de Osmanlılar'ın da kullandığı fakat daha ziyade Arap coğrafyacıların tercih ettiği Şattü'l-Arab'tır. İsim açısından benzerlik taşıyan fakat coğrafi mekân ve idarî taksimat açısından hiçbir benzerlik gös-

¹⁵ Özbaran, "Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", s. 55-56.

¹⁶ Demirtaş, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 686.

¹⁷ Hartman, "Basra", s. 322.

¹⁸ Bâkır, "Basra", s. 108.

¹⁹ Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Ankara, 2005, s. 12.

²⁰ Sağırılı, Abdurrahman, "Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Fethi-Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 2005, Sayı:41, s. 43.

termeyen Cezâyir ve Cezâyir-i Garb eyaletlerinden ayırmak için Cezâyir-i Irâk-ı Arab olarak isimlendirilen bölgenin ismi, kendi bağlamında kullanıldığı vakit kısaltılarak sadece Cezâyir şeklinde de zikredilmektedir.

1.2.3. Basra ve Çevresinin İdarî Yapılanması

Filî olarak 1538 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren Basra, bazen ocaklık ve mülkiyet²¹ şeklinde mahalli bir emire, bazen de iltizam yoluyla merkezden gönderilen bir beylerbeyine tevcih edilmiştir²². İlk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlılığını arzeden Emir Râşid'e tevcih olunan Basra, Râşid'den sonra kısa bir süre oğlu Mâni' 'in yönetiminde kalmış, asi Cezâyir Arapları'nın çıkardığı isyanlar sebebiyle 1545 yılında fethedilerek bir beylerbeylik olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı eyalet sistemi içinde sâlyâneli bir eyalet olarak teşkilatlandırılan ve bir milyon akçe gelire sahip olan²³ Basra'ya 1545 seferinde büyük yararlılığı görülen Bilal Mehmed Paşa ilk beylerbeyi olarak atanmıştır²⁴. XVI. yüzyıl sonuna kadar sâlyâneli bir beylerbeylik şeklinde idare edilen Basra'ya atanan beylerbeyiler arasında Kubad Paşa, Derviş Ali Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Mihaliçli Ahmed Paşa, Sinan Paşa ve Hadım Osman Paşa sayılabilir²⁵. Basra beylerbeyileri çeşitli mezheplerdeki asi Arap kabileleri ile mücadele yüzünden görevlerinde fazla kalamamışlar, hatta bazen Basra'da muhasaraya bile uğramışlardır²⁶.

Fetih sonrasında idarî, iktisadî ve sosyal hayatı tanzim etmek için tahrir tabi tutulan ve sâlyâne olarak devlete %10 vergi veren²⁷ Basra'nın sancaklarının ilk defa nasıl tespit ve teşkil edildiği net olarak bilinmemektedir. Yüzlerce adacıktan ve verimsiz çöllerden oluşan beylerbeyiliğin sınırlarının tespitinde dahi sıkıntı yaşanması, teşkilatlanmada da kendini göstermektedir. 1552 senesinde Basra Beylerbeyi olarak bilinen Kubad Paşa'ya bir belgede "Cezâyir ve Basra Beylerbeyisi" şeklinde yapılan hitap, bölgenin kısa bir süre bu isimde bir beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak bu tarihten sonraki vesikalarda özellikle 1553 yılına ait Rûûs defteri kayıtlarında beylerbeyiliğin sınırları ve ismi, Cezâyir bölgesini de içine alacak şekilde Basra Beylerbeyiliği olarak netlik kazanmıştır²⁸.

²¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, s. 186.

²² "Sultân Mehmed Rabi' asrında eyâlet olmuştur...Tımar ve ze'âmet olmadığından alaybeyi, çeribaşı dahi olmayub, cümle arazisi vâlisine iltizamdır.", Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, s. 186.

²³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, sad. Neşet Çağatay, Ankara, 1992, I-II, s. 145. Basra'nın geliri siyasî istikrara göre değişmiş, 1680 yılında 7,2 milyon akçe, 1689 yılında 12 milyon akçe olan gelir, 1690 yılında 9 milyon akçeye düşmüş, bu da bölgede yaşanan siyasî karışıklık sebebiyle tahsil edilememiştir. Bkz. Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 65-66.

²⁴ Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü No: 2438, v. 243b.

²⁵ Halaçoğlu, Yusuf, "Basra-Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul, 1992, V, s. 112.

²⁶ Hartman, "Basra", s. 322.

²⁷ Bayatlı, Nilüfer, "XVI. Yüzyılda Basra Eyaleti'nin Osmanlı Devleti İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 2003, Sayı:144, s. 2.

²⁸ Özbaran, "Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", s. 58.

Muhtemelen beylerbeyiliğin ilk teşkilatını gösteren 1552 tarihli mufassal Basra vilayeti Tahrir Defteri'ne göre Basra, Garrâf, Zekiye, Şereş, Sadr Süveyb, Maharzî, Kapan ve Katîf sancaklarından meydana gelmektedir²⁹. Sultan Süleyman döneminde 1534'den 1557'ye kadar aralıksız yirmi üç sene nişancı olarak görev yapan Celâl-zâde Mustafa Çelebi (ö. 1567) de Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik isimli eserinde Basra Beylerbeyliği'nin sancaklarını Gaban, Garan, Zekiyye, Kurna ve Sadr-ı Süveyb, Katîf, Mihrozi, Bahreyn, Lahsa, Sadrvâr, Şatt-ı Ebû Gazne, Bâdiye, Şatt-ı Hârud, Şatt-ı Tavîl, Kılâ' -ı Pir Hamîdoğlu, Şereş, Rahmâne, Torac-oğlu, ' Uyûn ve Sekik, Benî Mansûr şeklinde on dokuz olarak vermektedir³⁰. Tarihî süreç içerisinde kendi içindeki idarî taksimatı zaman zaman değişen Basra eyaleti, XVII. yüzyılın sonlarında çalışmamızın konusunu teşkil eden büyük bir şekâvet hareketine sahne olmuş ve Basra'da Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesinden sonra Paşa Sancağı, Kıyab, Badiye, Sabusne, Gaffât, Mensûr, Batna, Seremle, Şuş, Gazan, Resle, Safiye ve Ceğar sancaklarından oluşan bir idarî yapıya kavuşmuştur³¹.

1552'de yapılan ilk tahrir'e göre Basra'nın on biri kale içinde olmak üzere toplam yirmi mahallesi ve yaklaşık 15.000 civarında nüfusu bulunmaktadır³². XVI. yüzyılda şehrin fizikî durumunu anlatan bilgilerin oldukça sınırlı olması ve Kâtip Çelebi'nin Basra'ya bağlı Zekiye Kalesi için "bir zamanlar Â-i Muşâ' şa' payitahtı idi" ifadesini kullanarak Basra hakkında herhangi bir bilgi vermemesi, şehrin bu yüzyılda sıradan ve küçük bir Irâk şehri olduğu yorumlarına sebep olmuştur³³. Basra'ya ilk ziyaretini 1639'da yapan Tavernier, Basra'nın eskiden Teredon adı verilen şehrin harabelerine iki mil uzaklıkta olduğunu, Araplar'ın bu şehrin tuğlalarını alarak Basra'da inşa ettikleri evlerin temelinde kullandıklarını, şehrin denizden on beş mil uzaklıkta olmasına rağmen gelgit dalgalarına maruz kaldığını, bundan korunmak için de kıyı boyunca uzanan kesme taştan yapılmış bir bende sahip olduğunu zikretmektedir³⁴. Şehrin kuzey ve güneyindeki kanalları dışarıda bırakan ve dikdörtgen şeklindeki şehrin etrafını çeviren sur, Hüseyin Paşa tarafından XVII. yüzyılın ortalarında Şattü'l-Arab'a kadar uzatılarak Basra'nın sınırları genişletilmiştir. Basra'nın fizikî şartlarının gelişmesi için büyük bir emek sarfeden Hüseyin Paşa, şehirde ayrıca XVIII. yüzyılda bile Basra'nın en büyük camisi olarak bilinen bir cami ile Bağdat valisi ile yaptığı mücadelede kendisini müdafaa ettiği müstahkem bir şato yaptırmıştır³⁵.

²⁹ Halaçoğlu, "Basra", 112.

³⁰ Demirtaş, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 32-33.

³¹ Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ, 1997, s. 74.

³² Halaçoğlu, "Basra", 113.

³³ Hartman, "Basra", s. 325.

³⁴ Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006, s. 245.

³⁵ Hartman, "Basra", s. 325.

1.3. Basra'nın Osmanlı Devleti İçin Önemi

Osmanlı Devleti açısından Basra'yı askerî, ticarî ve siyasî anlamda değerli kılan en önemli etken şehrin coğrafi konumu olmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin serhaddi olan Basra, hem devletin doğu sınırında yer alan Safevîler, hem de Basra Körfezi'nde karşı karşıya gelinen Portekizliler ile mücadele açısından bir savunma ve harekât merkezi konumundadır. Ayrıca siyasî, iktisadî ve idarî sebepler yüzünden sık sık isyan eden, takibata maruz kaldıkları vakit de Cezâyir setleri diye bilinen Fırat üzerindeki bentleri yıkarak su baskınına sebep olan ve bu suların teşkil ettiği sazlık ve kamışlık gölcüklere kaçarak kendilerine karşı yapılan harekâtı güçleştiren hatta bazen imkânsız hale getiren³⁶ Cezâyir Urbân'ına karşı da Basra aynı özelliği taşımaktadır. Basra, Safevîler, Portekizliler ve asiler üzerine düzenlenecek bir seferde Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden yapılan harp malzemesi naklinde de merkez-serhad bağlantısını sağlayan önemli bir hazırlık merkezi olarak da dikkati çekmektedir. Bu malzemenin başında devrin en önemli harp malzemesi olan barut gelmektedir. Topçu sınıfının kullandığı malzeme olarak barutun imal ve nakline büyük bir önem veren devlet, barut imalathanelerinde kullanılan odun nakliyatı için de özel gemiler inşa ettirmekte ve barutun sudan müteessir olarak bozulmaması için her türlü tedbiri almaktadır³⁷.

Bölgenin stratejik konumu Basra'da barut imalatını ve top dökümünü zorunlu kıldığı için XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra'da güherçile işletmesi ve top dökümü önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda Kasım 1565 tarihinde Basra Beylerbeyi'nden bol miktarda güherçile işlenmesi için gayret gösterilmesini, işlenen güherçilenin Bağdat'a gönderilmesini ve miktarının bildirilmesini isteyen hüküm³⁸ ile Diyarbekir Beylerbeyi'nden Basra'da top dökümü için gerekli olan tel, demir, kalay ve kalıp toprağı gibi malzemenin Hasankeyf'ten sağlanmasını ve Basra'ya gönderilmesini isteyen hüküm³⁹ örnek olarak verilebilir.

Nehir bağlantısı sebebiyle Basra'da harp ve sulh zamanlarında farklı amaçlar için gemi inşa edilebilmesi de şehrin askerî ve ticarî önemini bir kat daha artırmıştır. Özellikle Bahreyn, Hürmüz Boğazı ve Hint Denizi'nde cereyan eden Osmanlı-Portekiz mücadelesinde kullanılmak üzere inşa edilen harp gemileri⁴⁰ ile tüccar emtiası ve zahire için inşa edilen nakliye gemileri bölgeyi askerî ve ticarî anlamda bir cazibe merkezi yapmıştır.

Osmanlı-Hind ticaretinin Osmanlı ayağında bir giriş limanı olan Basra, ticarî anlamda bir depo ve dağıtım merkezi olmuştur. Efrâsyâb ve halefleri zamanın

³⁶ Hartman, "Basra", s. 326.

³⁷ Orhonlu, Cengiz, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 1963, Sayı 17-18, s. 93-96.

³⁸ BOA, MD, 5, s. 164/395.

³⁹ BOA, MD, 5, s. 320/825.

⁴⁰ Orhonlu, Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 81.

da özellikle Avrupalı tacirlere tanınan geniş haklar, Basra'nın ticarî önemini artırmış, Hollandalı, İngiliz ve Hind tacirlerin buraya getirdikleri malların muhafazası için antrepolar ve hanlar inşa edilmiştir⁴¹. Dicle ve Fırat'ın birleşmesinden sonra Şattü'l-Arab adını alan nehir vasıtasıyla Hindistan'dan gelen gemilerin Basra'ya kadar ilerleyebilmesi⁴² ve buradan nehir gemileriyle Birecik'e nakledilen emtianın karadan Halep, İskenderun, Trablus ve diğer istikametlere sevk edilebilmesi bölge ticaretine canlılık kazandırmıştır. Birecik-Basra arasında işleyen nehir gemilerinin özellikle akış istikametinde hareket ettikleri vakit oldukça süratli olmaları, Osmanlı ve Avrupalı tacirlerin bu yolu kullanmalarında etkili olmuştur. Aksi istikamette bile zaman ve emniyet açısından daha kârlı olan bu yolculuk, Avrupalı tacir ve seyyahların kayıtlarına göre on beş-on altı gün sürmektedir⁴³. Hollandalı Dr. Leonhart Rauwolf 2 Kasım 1574'de Bağdat'ta bulunduğu sırada Hindistan'dan çeşitli eşya ve tıbbî malzeme yüklü 25 geminin Hürmüz Boğazı ve Basra yoluyla Bağdat'a geldiğini ve bu yolculuğun yaklaşık on gün sürdüğünü zikretmektedir⁴⁴.

2. 1701 Basra Seferi

Viyana bozgunu (1683) sonrasında yaşanan kargaşa ortamında Osmanlı Devleti'nin iç dengesi de bozulmuş özellikle merkezden uzak bölgelerde bazı aşiretler isyan ederek devletle bağlantılarını kesmişlerdir. Bu bağlamda Basra ve çevresi de Urbân şeyhlerinden Müntefik şeyhi Mâni' tarafından kontrol altına alınmış ve devlet Karlofça Antlaşması'nı imzalayarak haricî barışı sağladuktan sonra bu isyanı bastırmaya fırsat bulabilmiştir. Devletin savaş halinde olduğu dönemde bastırmak yerine yatıştırmak formülünü tercih ettiği bu isyan, savaş hali biter bitmez Vezir Daltaban Mustafa Paşa'nın serdar tayin edildiği bir ordu tarafından nerdeyse hiç kan dökülmeden bastırılmış ve bölgede siyasî istikrar ve bağlılık yeniden sağlanmıştır.

Tarihî süreç içerisinde isyanlar şehri olarak bilinen Basra'nın Osmanlı tarihi içinde de bu şöhreti bahsi geçen isyanla sınırlı kalmamıştır. Bu yüzden XVII. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bu isyanın daha net anlaşılması için Basra'nın Osmanlı siyasî tarihi içindeki isyan tarihinin uzak ve yakın arka planı özet şeklinde verildikten sonra isyan ve isyanın bastırılması bir sefer mahiyetinde detayları ile açıklanacaktır.

2.1. Uzak Arka Plan

2.1.1. XVI. Yüzyılın Son Yarisında Basra ve Çevresi

Osmanlı Devleti'nin güneydoğu sınırının uç bölgesinde bulunan Basra Beylerbeyliği'nin merkeze en uzak bölgelerden biri olması ve Osmanlı aleyhine faa-

⁴¹ Hartman, "Basra", s. 325.

⁴² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, s. 207.

⁴³ Orhonlu, Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 78.

⁴⁴ Bayatlı, Nilüfer, "Hollandalı Doğu Gezgin Dr. Leonhart Rauwolf'un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, İstanbul, 2000, Sayı:166, s. 46.

liyetlerde bulunan Portekiz ve Safevî unsurunun etki alanında olması, devletin bölgede siyasî ve sosyal otoriteyi sağlamasını oldukça güçleştirmiştir. Bölgede otoritenin sağlanmasını güçleştiren bir diğer unsur da Osmanlı tarih ve belgelerinde Cezâyir Arapları diye geçen bedevî Araplardır. Dinî açıdan çoğu Şîî olan ve bu bağlamda ciddi bir Safevî etkisine maruz kalan⁴⁵ Cezâyir Arapları, Osmanlı Devleti'ne karşı olumlu fikirler taşımamaktadırlar⁴⁶. Cezâyir Arapları'nın bu olumsuz düşüncelerini bölgede etkin bir rolü olan Ulyanoğulları'ndan Mîr Ali b. Ulyan'ın 1546 yılında, Portekiz'in Hürmüz kumandanına başvurarak onu Osmanlı tehlikesine karşı uyarması ve ondan yardım istemesi net bir şekilde ortaya koymaktadır⁴⁷.

Bölgedeki Urbân'ın reisi konumunda olan Ulyanoğlu'nun 1546 ve 1549 yıllarındaki olumsuz davranışları kendisini cezalandırmayı gerekli kılmıştır. Bu iş için görevlendirilen Bağdat muhafızı Temerrüd Ali Paşa ile bir anlaşma imzalayan, ancak anlaşmaya sadık kalmayan Ulyanoğlu, 1553 yılında Basra Beylerbeyi Kubad Paşa tarafından yeniden te'dib edilmiştir. Bağdat'tan Basra'ya yapılacak her türlü ticarî ve askerî sevkiyatı tehdit eden Ulyanoğlu'nun başını çektiği Urbân'ın 1565 baharında Basra ve Basra'ya bağlı Medîne, Rahmâniyye ve Fethiye sancaklarını muhasara etmesi bölgeye yeni bir sefer kararının alınmasını mecburi kılmıştır. Sultan Süleyman zamanında planlanan ancak Sigetvar Seferi dolayısıyla tehir edilen bu sefer, II. Selim (1566-1574) zamanında yapılmış⁴⁸ ve Cezâyir-i Irâk-ı Arab'ın fethi ile neticelenmiştir. Yüzlerce adadan ve sularla çevrili bu adalardaki köy ve kalelerden oluştuğu için mukavemetli bir konuma sahip olan bölgenin basit bir muharebe ile ele geçirilemeyeceği, geçirilse bile uzun vadeli bir hâkimiyetin sağlanamayacağı bilindiği için sefer öncesinde alınan tedbir ve yapılan hazırlıklarda⁴⁹ bütün detaylara dikkat edilmiş, buna rağmen Urbân'ın itaati, geçim kaynakları olan hurma ve diğer meyve bahçelerindeki ağaçların kesilmesiyle sağlanmıştır. Ulyanoğlu'nun itaati ve kendisine bırakılan yerlere karşılık Basra hazinesine her yıl on beş bin altun vermesi ve Cezâyir reislerinin önde gelenlerinin çocuklarını Basra kalesine rehin bırakmaları şartı ile anlaşmaya varılmıştır⁵⁰. Varılan anlaşmaya rağmen Ulyanoğlu'nun maktu' vergisini vermediği ve el altından Urbân'ı yeniden harekete geçirerek

⁴⁵ Bölgeye 1567 yılında düzenlenen sefer esnasında Ulyanoğlu'nun Safevîler'e haber göndererek "kadîmden biz size tâbi' olup hâliyâ üzerimize asker geliyor, mu'âvenet idün, memleket ve vilâyet sizindir" demesi Safevî etkisine net bir delildir. Bkz. Sağırılı, "Ulyanoğlu Seferi", s. 70.

⁴⁶ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Târîhi*, İstanbul, 1928, I, s. 478.

⁴⁷ Özbaran, "Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", s. 64.

⁴⁸ Âlî'nin *Kühû'l-Ahbâr*'ında bu sefer hakkında kısa bir malumat bulunmaktadır. Bkz. Çerçi, Faris, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühû'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, Kayseri, 2000, I, s. 137.

⁴⁹ Bkz. Sağırılı, "Ulyanoğlu Seferi", s. 53-66.

⁵⁰ 7 Numaralı Mühimme Defteri'nde Ulyanoğlu'nun itaatine, itaati karşılığında istediklerine, asi Urbân'ı bastırmak için merkezden yardım istediğine ve verdiği rehinlerin ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanmasına dair pek çok hüküm bulunmaktadır. Bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., Ankara 1999, s. 125/1424, 138/1451, 151-152/1478, 169-170/1511.

fethedilen yerleri geri alma gayreti içine girdiği görülmüştür⁵¹. Sefer öncesinde ve sonrasında asi Urbân'ın mukavemetini kırarak itaatini sağlamaya yönelik alınan bütün önlemlere ve yapılan anlaşmalara rağmen Urbân'ın zaman zaman kalelere hücum etme ve gemileri yağmalama gibi küçük çaplı itaatsizlikleri ve 1598'de Basra çevresinde vuku bulan Seyyid Mübarek isyanı⁵², bölgede mutlak hâkimiyetin kolay sağlanamayacağını gösteren bir işarettir.

2.2. Yakın Arka Plan

2.2.1. XVII. Yüzyılın Son Yarisında Basra ve Çevresi

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan siyasî buhranlar, iç isyanlar ve özellikle Bağdat olayları Basra'da müstakil bir hanedan olarak nitelendirilebilecek bir siyasî oluşuma sebebiyet vermiştir. Bölgede büyük bir nüfuzla sahip olan Efrâsyâb, para karşılığında Beylerbeyilik mansıbını ele geçirerek⁵³ Basra üzerinde hâkimiyet kurmuş, bu hâkimiyet oğlu Ali Paşa ve torunu Hüseyin Paşa zamanında daha da kuvvetlenmiştir.

IV. Murad (1623-1640) zamanında Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesi, Basra'da hüküm süren bu yerli hanedan ile mücadele sürecini başlatmıştır. İlk olarak Bağdat valisi Küçük Musa Paşa, Basra sınırlarını aşarak Bağdat'ı tehdit eden Ali Paşa üzerine yürümüş ve 1645'de Basra'da Osmanlı nüfuzunu yeniden sağlamıştır. Ali Paşa'nın 1652'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Hüseyin Paşa ile amcaları Ahmet ve Fethi Beyler arasında yaşanan Beylerbeyilik yarışında yüklü bir para alarak Basra Beylerbeyiliği'ne Ahmet Bey'in geçmesini sağlayan Bağdat valisi Murtaza Paşa'nın Basra'ya girişi ise bu sürecin ikinci aşamasıdır. Ancak Basra'ya girdikten sonra gösterdiği aşırı hırs ve açgözlülükten dolayı Basra'da Urbân'ın da katıldığı bir isyana sebebiyet veren Murtaza Paşa Bağdat'a kaçmış, Basra Beylerbeyiliği de tekrar Hüseyin Paşa'ya verilmiştir⁵⁴. Bu olaydan cesaret alan Hüseyin Paşa, Lahsa Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı azledip Lahsa'yı Basra'ya ilhak ederek, Bağdat valisi Uzun İbrahim Paşa serdarlığındaki bir kuvveti üzerine çekmiş ve devlete peşin olarak 500, senelik 200 kese akçe vermek, itaat etmek, Basra'yı oğlu Efrâsyâb'a bırakmak ve Lahsa Beylerbeyiliği'ne tekrar Mehmed Paşa'yı getirmek şartlarıyla bir anlaşma imzalamıştır⁵⁵. Bu anlaşmaya rağmen keyfi hareketlerine devam eden Hüseyin Paşa'nın yerine kethüdası Yahya Ağa tayin edilmiş ve bunun uygulanması için de Bağdat valisi Kara Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'nın üzerine gönderilmiştir⁵⁶. Kara Mustafa Paşa Hüseyin Paşa'yı mağlup ederek Basra'nın idaresini Yahya

⁵¹ Sağırlı, "Ulyanoğlu Seferi", s. 92.

⁵² Hartman, "Basra", s. 322.

⁵³ Hartman, "Basra", s. 323.

⁵⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târîhi*, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul, 1969, VI, s.2607-2613; Silahdâr, *Silahdâr Târîhi*, s. 16-17; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1995, III. Cilt, I. Kısım, s. 325-326.

⁵⁵ Râşid, *Târîh-i Râşid*, İstanbul, 1282, I, s. 126-127; Silahdâr, *Silahdâr Târîhi*, s.399-400.

⁵⁶ Silahdâr, *Silahdâr Târîhi*, s. 474.

Paşa'ya vermiş⁵⁷, fakat Yahya Paşa vergi meselesi yüzünden 1668'de isyan etmiştir. Aynı bahane ile 1670'de yaşanan isyan da bertaraf edildikten sonra Kara Mustafa Paşa, toprak ve vergi üzerinde ciddi bir çalışma yaparak gelirle gider arasında bir denge kurmuş, bu başarılı çalışması sebebiyle de Basra eyaleti kendisine tevcih edilmiştir⁵⁸.

1670-1690 yılları arasında sık sık vali değişikliği yapılmasına rağmen bir sükûnet devresine giren Basra'da vergi tahsili konusunda vali ile reâyâ arasında çıkan ihtilafa aşiretler de karışmış, Urbân aşiretlerini etrafında toplayan Müntefik şeyhi Mâni' , Basra valisi Osman Paşa-zâde Vezir Ahmed Paşa'yı öldürerek⁵⁹ (1103/1691-1692), Bağdat valisinin kumandasında gönderilen kuvvetleri de mağlup etmiştir. Bu sırada batı cephesinde Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik ittifakına karşı uzun bir mücadele veren Osmanlı Devleti, İrâk bölgesiyle yeterince ilgilenemediği için Mâni' 'e istimâlet-nâme vererek ve mevcut tımarlarına bir miktar ilave yaparak meselenin yatıştırılmasına çalışmıştır⁶⁰. Buna rağmen bölgedeki isyan ve eşkıyalık hareketleri durmamış, devlet bu hareketlerin önüne geçmek için 1107/1695-1696 tarihinde Rakka valisi Hüseyin Paşa komutasında bir orduyu yeniden Basra üzerine göndermiştir⁶¹. Üzerine gönderilen Osmanlı orduları karşısında başarılar elde eden Mâni' 'in Basra üzerindeki hâkimiyeti bundan sonra fazla sürmemiş, 1108/1697 tarihinde Safevîler'in hudut valilerinden Ferecullah Han, Mâni' i savaşmadan Basra'dan kovmuş ve şehrin kontrolünü ele geçirmiştir⁶². Durumu Acem şahına bildiren Ferecullah Han, kısa bir süre sonra şah tarafından azledilmiş yerine Davud Han nasbedilmiştir⁶³.

⁵⁷ Basra'nın ocaklık ve mülkiyet şeklinden çıkarılarak diğer eyaletler gibi idaresi bu tarihten itibaren başlamakta. "Vilâyet-i mezbûre mânend-i Mısır bir eyâlet-i uzmâ olmağla, Bağdat mukâta'aları gibi beher sene maktu' bağladı.", Silahdâr, *Silahdâr Târîhi*, s. 478.

⁵⁸ Hartman, "Basra", s. 323.

⁵⁹ Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 180-181.

⁶⁰ Hartman, "Basra", s. 323.

⁶¹ Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 355-356.

⁶² Halkın "bin kadar âdem ile gelüp Basra'yı zapt eylesün" teklifi karşısında Bağdat valisi Ali Paşa'nın kayıtsız ve ilgisiz davranışı fırsatın kaçmasına sebep olmuş, bu durumu değerlendiren Hüveyze hanı Ferecullah Han Bağdat'a elçi göndererek "dostluğa binâen sizin için Basra'yı biz zabt idelüm" diye alay yollu bir haber göndererek dediğini yapmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 1995, s. 628; Nazmi-zâde Murtaza, *Tarih-i Seferü'l-Basra*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Koleksiyonu, No: 2062/3, v. 56b; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 418-420.

⁶³ Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 515; Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 710. Silahdâr'ın *Nusretnâme*'sinde (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1966, II, s. 56) şahın durumu 3-4 ay kadar enine boyuna düşündüğü, sonunda Basra'nın Osmanlı Devleti ile barışı bozacak bir değer taşımadığı kanısına vararak Basra'nın anahtarları karşılığında 45 kiralık bir elmasla yazdığı nâmeyi Edirne'ye gönderdiği zikredilmektedir. Nazmi-zâde'nin *Seferü'l-Basra*'sını kaynak olarak kullanan (Bu konuda bkz. Çabuk, Vahid, "Nusret-name'nin Kaynaklarından Tarih-i Seferü'l-Basra", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1997, Sayı:15, s. 323-325) *Nusretnâme* bu rivayette tek kalmaktadır. Nazmi-zâde (*Seferü'l-Basra*, v. 59a) ise şahın durumu 3-4 ay düşündüğünü sonunda sulha riayet etmekten başka çare bulamadığını, şehrin anahtarlarını "tlâ-yı kâmilü'l-ayârdan savg...ile pâye-i serîr-i a'lâya arz" ettiğini ifade etmekte ve tılânın neyin karşılığında verildiğine dair bir açıklama yapmamaktadır. Bahsi geçen sefer esnasında Basra'da Davud Han'ın bulunması şehrin anahtarlarının teslim edilmesine rağmen şehirde Safevî hâkimiyetinin sürdüğünü, batı cephesinde verdiği savaş sebebiyle Basra'yı

Bölgedeki Urbân serkeşliğinin bu şekilde güçlenerek artması ve devlet kontrolünün batı cephesinde verilen mücadele sebebiyle tam olarak sağlanamaması şeklinde kendini gösteren aciziyet, ancak 16 yıllık mücadele sonrasında Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yapılan başarılı bir sefer ile bertaraf edilebilmiştir.

2.3. Sefer Hazırlıkları

1699 yılı başlarında Rakka Beylerbeyliği'ne tayin edilerek bölge halkını eşkıya tasallutundan kurtarmak ve bazı aşiretleri iskân etmekle görevlendirilen Vezir Daltaban Mustafa Paşa'ya⁶⁴ 1700 yılının ortalarında Basra seraskerliği ile Bağdat eyaletinin tevcih edilmesi⁶⁵, bu seferin ilk hazırlığı olmuştur. Mustafa Paşa Bağdat'ta görevine başladıktan sonra on seneden beri devletin kontrolünden çıkan Basra ve Kurna'nın kurtarılması için hazırlanan orduya serdar tayin edilmiş ve Basra'nın Halep ile birlikte sâbık Bağdat valisi Ali Paşa'ya verilmesi⁶⁶ emredilmiştir. Düzenlenecek seferde Basra valisi Ali Paşa, Diyarbekir valisi Mehmed Paşa, Şehrizar valisi Topal Yusuf Paşa, Sivas Beylerbeyi Aşçı Mustafa Paşa, Karaman Beylerbeyi Eyüp Paşa, Birecik, Amasya, İmâdiye, Antep, Mar' aş, Halep beyleri ve çeşitli merkez kuvvetleri Mustafa Paşa'nın emrine verilmiştir⁶⁷.

Sefer için merkezden gerekli görevlendirmeler ve atamalar yapıldıktan sonra Mustafa Paşa, yerinde yapılması gereken hazırlıklara başlamış, bir taraftan ordunun zahire ve mühimmat ihtiyacı tedarik edilirken, diğer taraftan gemi yapımı işlemlerine hız verilmiştir. Birecik iskelesinde⁶⁸ Bağdat Urbân'ının işgal ettiği Ahvaz'ın kurtarılması, Basra cezâirinin ele geçirilmesi ve mukataalarının toplanması, Fırat ve Dicle üzerinde seyreden tüccar gemilerinin güvenliğinin sağlanması için farklı nitelikte 120 geminin⁶⁹ inşasına başlanmış⁷⁰, bu donanmaya komuta etmek üzere de Tuna kaptanı Aşçıoğlu Mehmet Paşa görevlendirilmiştir⁷¹. İnşa edilecek gemilerin kerestesinin Mar' aş dağlarından kesilip nakledilmesi, seferin önemine binaen de seferde görev alan sipah ve silahdar-

→ →

geri alacak gücü o an için kendinde bulamayan Osmanlı Devleti'nin de geçici bir süre bu oldubitiyi kabul etmek zorunda kaldığını göstermektedir. Bkz. Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 710; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 515.

⁶⁴ Özcan, Abdülkadir, "Daltaban Mustafa Paşa", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, s. 433.

⁶⁵ Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 484.

⁶⁶ BOA, A.İDVN, 259/3.

⁶⁷ Anonim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 2000, s. 154; Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 57a; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 510-511; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 53.

⁶⁸ Nehir filosundan büyük ölçüde istifade edilen bu seferde Rakka'da dahi nehir gemileri inşa ettirilmiştir. BOA, MD, 111, s. 374/

⁶⁹ "müceddeden altmış kıt'a donanma-yı hümâyûn şaykaları inşasına...", Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 706; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 510.

⁷⁰ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 57b.

⁷¹ Anonim, *Osmanlı Tarihi*, s. 154; Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 57b; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 510; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 54. Arap aşiretlerini tenkil hareketleri esnasında Fırat üzerindeki gemilere kaptan tayin edildiği ve unvanının *Şat Kaptanı* olduğu bilinmektedir. Bu makamın ilk ihdâs tarihi net olarak tespit edilemese de en eski kayıt 1699 Aralık ayına aittir. Aşçı Mehmed Paşa da Mustafa Paşa emrinde *Şat Kaptanı* olarak tayin edilen ilk şahıstır. Bkz. Orhonlu, Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 99.

lara yedişer, kethüdalara on beşer, ağalara da yirmi beşer akçe terakkî verilmesi emredilmiştir⁷².

Sefere iştirak etmek üzere gerekli emirleri alan ve kendi bölgelerinde hazırlıklarını tamamlayan askerî birlikler, hareket merkezi tayin edilen Bağdat'ta toplanmışlar, bu esnada Enderun ağalarından Bilal Ağa ordunun serdara itaatini isteyen padişahın te'kid emrini getirmiştir. Hatt-ı hümayunun bütün komutanların önünde okunmasından sonra hareket kararı alınmış ve Dicle boyunca ilerlemenin faydalı olacağı düşünülerek 2 Recep 1112/13 Aralık 1700 tarihinde ilk birlik Bağdat'tan hareket etmiştir⁷³. İlk birliğin Bağdat'ın doğusundaki Karakapı⁷⁴ sahrasına nüzûl etmesinden beş gün sonra da serdar ve beraberindeki birlikler Karakapı'ya gelmişlerdir. Burada serdarın rahatsızlanması üzerine 15 gün oturak kararı alınmıştır.

Birecik'te inşa edilen gemileri Bağdat'a varıncaya kadar karadan muhafaza etmekle görevlendirilen Halep valisi Ali Paşa⁷⁵ ile Fırat üzerinden gelen donanmanın ve ince donanmada görevli olan Basra valisi Ali Paşa ile defterdâr⁷⁶ Mustafa Efendi'nin Bağdat'a ulaşmaları⁷⁷ ile sefere katılacak kuvvetlerin hareket merkezinde toplanmaları tamamlanmıştır. Fırat'ta su seviyesinin düşük olması sebebiyle Bağdat'tan hareket ederek Rıdvâniye'ye ulaşan ince donanmanın Hille'ye demir atması ve bu bölgeyi koruması kararlaştırılmıştır. Mustafa Paşa hareket emri vermeden önce son hazırlıkları⁷⁸ ve gerekli atamaları yapmış ve 19 Şaban 1112/29 Ocak 1701'de ordu Karakapı'dan hareket etmiştir⁷⁹.

2.4. Sefer Yürüyüşü ve Urbân-Safevî Cephesinin Durumu

Bağdat, Karakapı, Diyâle nehrinin karşı yakası, Selmân-ı Fârisî'nin kabrinin

⁷² Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 706; Râşid, *Târih-i Râşid*, II, s. 510.

Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa, Mustafa Paşa'ya bir mektup yazarak onun devlete olan hizmetlerinden ve eriştiği makamlardan, en son atandığı görevin Urbân eşkiyası sebebiyle Rakka'daki görevinden çok daha önemli ve zorlu olduğundan bahsetmiş ve dikkatli olması gerektiğini ifade etmiştir. Mektubun sonunda da görevinde herhangi bir aksaklık ve kusuru olduğu takdirde bunun cezasız kalmayacağı "kendünüzü gadabı âteş-bârı şehriyârden vikâye...eyleyesiz" ifadesiyle belirtilmiştir. Anonim, *Osmanlı Tarihi*, s. 193-194.

⁷³ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 58a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 54.

⁷⁴ "Karanlıkkapı", Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 54.

⁷⁵ Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 707; Râşid, *Târih-i Râşid*, II, s. 511.

⁷⁶ "Bağdat defterdârı", Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 57.

⁷⁷ Donanma "Bagdâd'a tâbi' 'Âne kilâ'ından Cabbe kal'asına", Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 59a; "Bağdat'a bağlı 'Âne sancağı iskelesi Habbe kalesine ulaşmıştı." Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 57.

⁷⁸ Defterdar (*Zübde-i Vekayiât*, s. 707-708) ve Râşid (*Târih-i Râşid*, II, s. 511-512) hareket emri verilmeden birkaç gün önce Yeniçerilerin isyan ettiklerini ve serdarın ancak levenderi üzerlerine göndererek bu gayeli bertaraf ettiğini zikretmektedirler. Sefere bizzat katılarak olaylara birebir şahit olan Nazmi-zâde'nin ve onu kaynak olarak kullanan Silahdâr'ın bu olaydan hiç bahsetmemesi hatta Bağdat'tan hareket etmeden evvel padişahın te'kid emri üzerine ordunun serdara itaatinin sözlü olarak alınması bu olayın sıhhatine helal getirmektedir.

⁷⁹ "Üç dört yüz piyâde sefâyin ve kelekler bahren ve on beş bin mikdârı asker berren", Anonim, *Osmanlı Tarihi*, s. 155; "üç dört yüz pâre sefâyin ve kelekler bahren ve deryâ-yı asker berren", Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 59b; "cephane ve zahireler gemilere yükletilmiş... 400 parça kelek ve gemi su yollarından, asıl ordu ise kara yolundan", Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 57. Ayrıca bkz. Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 707; Râşid, *Târih-i Râşid*, II, s. 511.

yakınları, Şeyh Tâcü'l-Ârifin'in türbesi, Ebû Beytîn, Dubûnî⁸⁰, Ebü'l-Gizlân, Büveytir⁸¹, Sadr-ı Ammâre⁸², Felâhiye⁸³, Ruceylâviyye, el-Kübeyr, Şureyf, Hantûr⁸⁴, Mükşif⁸⁵, Garîbe⁸⁶, İmam Abdullah b. Ali'nin türbesinin yakınları⁸⁷, Hz. Üzeyr'in kabrinin yakınları⁸⁸ ve Mâdyân nehri üzerinden hareket eden ordu seferin ilk hedefi olan Kurna kalesinin yakınlarına gelmiştir.

Osmanlı siyasi gücünün zaafa uğradığı dönemlerde isyan ve yağmayı adet haline getiren ve birkaç seneden beri Kurna ve Basra kalelerini zapteden Safevîler ile ittifak yapan Urbân, Safevî serdarına “*asker-i İslâm'a biz karşı varub, nehri Şat ve Dicle'yi geçürtmemiz... Basra ve Kurna kal' alarını görmek anlara müyesser değildir. Hemân siz dostlukda kâim olun, biz anlara cevâb viririz*” diye haber göndermiştir. O da “*memleket sizindir. Gayret ve hamiyet üzre olun*” diye cevap vererek şah tarafından destekleneceklerini bildirmiştir. Serdar ayrıca Basra'ya iki menzil uzaklıkta olan Devrak'a 40 bin Safevî askeri yerleştirmiş,

⁸⁰ “Sefâyin-i cebehâne ve merâkib-i zahîre orduya vusûl için bir gün ikâmet olunub”, Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 60a.

⁸¹ “gur-re-i ramazânü'l-mübârek olmağın... niyet-i savm ile...”, Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 60a.

⁸² “sefâyin vusûlü için mahall-i merkûmda bir gün ikâmet olundu.”, Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 60b.

⁸³ Cevâz bölgesine hâkim Benî Umeyr beyi Abbas, Basra valisi Ali Paşa'ya mektup göndererek eman talebinde bulunmuş, paşanın araya girmesiyle de serdar emanı vermiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 60b-61a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 59.

⁸⁴ Hüveyze hanlığından azledildikten sonra şah tarafından yüz çevirerek Osmanlı'ya iltica eden ve Basra'ya yerleşen sâbik Hüveyze hanı Ferecullah Han, kardeşi es-Seyyid Yûsuf'u Benî Lâm şeyhi Abdüşşah aracılığıyla serdara göndererek istimâlet-nâme istemiş, serdar da bu isteğini kabul etmiştir.

Bu menzilde ayrıca Şeyh Mânî"den de daha önce yaptıklarından pişman olduğunu ve bundan sonra itaat üzere olup hizmet edeceğini belirten mektuplar gelmiş, serdar da sözünde durduğu süre kendisine dokunulmayacağını bildirmiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 61a-61b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 59-60. Ayrıca bkz. Defterdar, *Zübde-i Vekayât*, s. 710; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 515.

⁸⁵ Urbân, Osmanlı askerini görünce korkudan çöllere ve dağlara kaçmıştır. Hedefe doğru ilerleyen Osmanlı ordusunun sadece yürüyüşünü gören Urbân'ın itaatini bildirmesi veya ortadan kaybolması, Osmanlı ordusunun gücüne, bölge halkının da güç karşısında ister istemez itaat etme alışkanlığına işaret etmektedir.

⁸⁶ Burası Kurna kalesinin bulunduğu adaya geçişe uygun olduğu için 14 Ramazan 1112/22 Şubat 1701 tarihinde ordunun bir kısmı, ertesi günde serdarın da içinde bulunduğu geriye kalan kısmı kurulan köprülerden karşı tarafa geçmişlerdir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 61b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 60.

⁸⁷ Şahın Basra muhafızı Davud Han'dan bağımsızlığa işaret eden mübhem ve yerli yersiz ifadelerle dolu bir mektup gelmiş, serdar da “Vilâyet-i mezkûre müddet-i medideden berû şevketlü... efendimiz hazretlerinin mülk-i mevrûsları olub, zabt u rabt ve bugât u usât-ı raiyyeti te'dib ü tahzîl etmek ehemmi mühimleri”dir diye cevap vererek muratlarının ne olduğunu açıkça belirtmelerini istemiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 61b-62b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 60-61.

⁸⁸ Kurna'da olan Ali Kulî Yüzbaşı'nın Davud Han'a, Abdurrahim Yüzbaşı'nın da Devrak tarafında olan Safevî serdarına yazdığı mektupları Ferecullah Han ele geçirecek kendi mektubuyla birlikte serdara göndermiştir.

Ali Kulî mektubunda Kurna'daki Safevî askerlerinin maaş alamadıklarını, ırgatlık gibi işlerde çalışarak karınlarını doyurduklarını, kale savunulacaksa iyi silahlandırılmış yeni kuvvetlerle desteklenmelerinin gerektiğini, Kurna halkının da Osmanlı ordusu yaklaştıkça kendilerine karşı tutumlarının değiştiğini belirtmiştir. Abdurrahim Yüzbaşı da Kurna'daki 300 tüfeğin üç yıldır maaş alamadığı için oldukça fakir düştüğünü belirterek, hiç olmazsa üç aylık maaşlarının gönderilmesini istemiştir. Ferecullah Han ise Kurna kalesinde asker bulunmadığını, halka eman verilirse sadece onların Safevîler'i şehirden çıkartabileceklerini ifade ederek serdarı Kurna üzerine yürümeye teşvik etmiştir.

Bu menzilde ayrıca Kurna ileri gelenlerinden on kişilik bir heyet serdara gelerek eman talebinde bulunmuş, serdar da bu talebi geri çevirmemiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 63a-63b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 62-63.

Basra'da yeni gemiler inşa ettirmiş, Basra'nın karşısında Gûrdilan isimli yeni bir kale yaptırarak içine beş yüzden fazla asker koymuş ve Basra kalesini kuvvetlendirmiştir⁸⁹.

Osmanlı ordusuna karşı Safevîler ile ittifak yapan Urbân, sayı ve donanım açısından gözlerini korkutan bu orduyla başa çıkamayacaklarını düşünerek durumu yerinde müşahede etmek niyetiyle içlerinden bir şeyhi itaat suretinde serdarın huzuruna gönderme kararı almıştır. Bu şeyh 20 binden fazla Urbân'a hükmeden ve on bir seneden beri devlete asi olan meşhur Benî Âdem şeyhi Abdüşşan'dır. Abdüşşan serdara mülaki olunca "aşîret ve kabîlesiyle hidmette olmak" talebinde bulunmuş, serdar da "düşmenden intikam almakda senin kabâil ve aşâirinin imdâdına ihtiyac yokdur" diye cevap vermiştir. Yaptıklarından tövbe edip sadakat üzere olmasını, aksi takdirde kendinin ve aşiretinin gazab-ı hüsrevânîye uğrayacaklarını bildirerek sadece 40-50 adamı ile "Kurna ve Basra'ya varınca guzât-ı İslâm önünce kılağuz" olmasını istemiştir. Buna razı olan Abdüşşan⁹⁰, Urbân şeyhlerine "bu tedârük yalnız A' râb için olmayub belki Acem üzerine dahi niyetleri olmak melhûz olunur" diye haber göndererek itaatten başka çarelerinin olmadığını bildirmiştir. Abdüşşan'ın itaati ve durumu arzı diğer şeyhler üzerinde de etkili olmuş, eman talebinde bulunan şeyhlerin büyük bir çoğunluğunun rehinleri alınarak istekleri kabul edilmiştir⁹¹.

2.5. Kurna ve Basra Kalelerinin Zaptı

Urbân'ın büyük bir kısmının itaati, şahın Basra muhafızı Davud Han'ın malumu olunca, zaman kazanmak için "20-30 gün mühlet virin, bu ahvâli şâhımıza i' lâm idelim" diye serdara elçi göndermiştir. Serdar da "bu kadar tedârük-î tâm ile gelen asâkir-i İslâm'ı bir yerde 20-30 gün meks itdirüb, size mühlet ve rilmeyeceğin bilürsüz. Hemen... tedârükünüzü görüp, kal' a-i pâdişâhîyi tahlîye idüp gidesiz" diye cevap vermiştir. Geri dönen elçiler önce Kurna kalesine uğrayarak "Urbân şeyhlerinin ekseri, Ferecullah Han'ın birader-zâdesi ve ser-asker-i müşârun-ileyhin yanında 150 binden ziyâde asker-i İslâm var. Sefîneleri firâvân... tedârüklerinizi görüp kal' ayı teslim etmekden gayri çâre yokdur" demişlerdir⁹². Bunun üzerine bekledikleri yardımı alamayan ve savunma ümitleri kırılan Kurna müstahfızlarından Abdurrahim Yüzbaşı serdarın huzuruna çıkarak kaleyi teslim etmek için adam istemiştir. Yeniçerilerden oluşan bir birlik ile Kurna'ya giren⁹³ Haseki Mehmed Ağa, Kurna halkına eman vermiş, şehirde bulunan Safevîler'in de eman üzere gemilere bindirilmelerine ve yolcu edilmelerine gayret göstermiştir.

Bu menzilde Ferecullah Han tekrar adam göndererek Cezâir, Garrâf, Benî

⁸⁹ Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 708; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 512-513.

⁹⁰ Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 709-710; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 513-514.

⁹¹ Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 710.

⁹² Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 711; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 515-516.

⁹³ "17 Ramazan 1112/25 Şubat 1701", Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 711; Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 67b; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 516; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 69.

Haykân, Zurkân şeyhleri ile Üzeyrik şeyhi Muhammed b. İsa için eman talebinde bulunmuş, bu talep de serdar ve Basra valisi tarafından uygun görülmüştür⁹⁴.

Kurna kalesinin korunması için gerekli atamalar yapıldıktan sonra seferin ikinci hedefi olan Basra üzerine yürüyüşe geçilmiştir. Davud Han'ın daha önce gönderdiği elçilerle birlikte Basra'ya giden Eyüb Ağa, Osmanlı ordusunun azametini anlatarak hanın yanlış bir karar vermesini engellemiş, Eyüb Ağa'yı dinledikten sonra durumun vahametini anlayan Davud Han da şehri teslim edeceğini açıklayarak biraz süre istemiştir. Ancak serdar Devrak'da Safevî kuvvetlerinin toplanmakta olduğunu söyleyerek uzun süre müsaade edilemeyeceğini, Osmanlı ordusu Şattü'l-Arab'ı geçinceye kadar hazırlıklarını tamamlayarak şehri boşaltmalarını bildirmiştir. Basra şeyhlerine ve ileri gelenlerine de mektuplar gönderilerek Safevîler ile ilişkilerini kesmeleri tavsiye edilmiş ve Basra valisi Ali Paşa adına şehri teslim alacak mütesellim de belirlenmiştir⁹⁵.

24 Ramazan 1112/4 Mart 1701 tarihinde serdar ve beraberindeki birlikler Şattü'l-Arab'ı geçerek Şereş menziline inmişlerdir. Burada Osmanlı ordusuyla birlikte Basra'ya girmek isteyen Ferecullah Han'ın oğlu Es-Seyyid Abdullah da orduya katılmış ve serdarın başında bulunduğu birlikler berren, donanma gemileri de nehren Basra'ya hareket etmişlerdir. Basra mütesellimi ve Eyüb Ağa da nehir üzerinden Basra'ya doğru yola çıkmışlardır⁹⁶.

Osmanlı ordusunun yola çıktığını haber alan Safevîler önce Gûrdilan kalesine çekilmeye başlamışlar, bu çekilme esnasında kara ve nehir üzerinden gelen Osmanlı ordusunu görünce dehşete kapılmışlardır. Hatta Makam-ı Ali'de Osmanlı ordusunu seyreden Davud Han da ordunun azameti karşısında dehşete kapılmış ve bir gemiye binerek karşı kıyıya kaçmıştır⁹⁷. Hanın kaçtığını gören diğer Safevîler de aynı yola başvurmuşlardır. Netice itibarıyla 1106 senesi başlarında (1695) Müntefik şeyhi Mâni' 'in istila ettiği, 1108 Ramazan'ında (1697) Safevîlerin ele geçirdiği Basra, 1112 Ramazan'ında (1701) tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır⁹⁸.

2.6. Basra ve Kurna'da Düzenin Sağlanması ve Mustafa Paşa'nın Bağdat'a Dönüşü

29 Ramazan 1112/9 Mart 1701 tarihinde Basra'ya yakın bir mekâna inen Mustafa Paşa'yı şehrin ileri gelenleri karşılamışlar, paşa da gelenlere güzel sözler söyledikten sonra Basra halkına eman vermiştir. Sonraki gün serdarın da

⁹⁴ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 64b-65a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 64.

⁹⁵ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 64b-65a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 64-65.

⁹⁶ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 65a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 65-66.

⁹⁷ Kaçış esnasında zaten hasta olan Davud Han, hastalığına korku da eklenince Şattü'l-Arab'ın ortasında ölmüştür. Bundan hareketle *Mevt-i Davud Han* lafzı ile tarih düşülmüştür. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 65b.

⁹⁸ Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 712; Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 65a-65b; Râşid, *Târih-i Râşid*, II, s. 517; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 66.

katıldığı bir törenle Basra valisi Ali Paşa makamına oturtulduktan sonra Mustafa Paşa geri ordugâhına dönmüştür. Ramazan'ın bitmesiyle halk iki bayramı birden yapmış, Basra valisinin ilk icraatı da Safevîler'in koyduğu yasakları kaldırmak olmuştur⁹⁹.

Yapılan kutlamalardan sonra Basra çevresindeki şeyhlere istimâlet-nâmeler gönderilerek itaate davet olunmuşlardır. Basra'nın büyük nahiyelerinden Cenûb, Şimâl, Kapan, Neşve ve Hûta nahiyelerinin şeyhleri Ali Paşa'nın huzuruna çıkarak kimi kefil kimi de rehin ile devlete bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bazıları ise sızlanarak vergilerinin azaltılmasını istemişler, serdar da bunları Ali Paşa'ya havale etmiştir¹⁰⁰.

Safevîler'in Basra'nın karşı yakasına yaptıkları Gürdilan kalesinin muhafazası için Kurna kullarından 100 nefer ile yeteri kadar cephane bırakıldıktan sonra Basra'da eski düzen yeniden sağlanmış ve serdar Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Han menzilinde Ali Paşa, serdar adına son kez bir şölen tertip etmiş, Deyr üzerinden Kurna karşısındaki Şereş menziline inen serdar Şattü'l-Arab'ı geçerek asıl orduya vâsil olmuştur. 10 Şevval 1112/20 Mart 1701 tarihinde Ferecullah Han serdarın huzuruna çıkarak devlete bağlılığını bildirmiş ve her hizmeti yapmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Sohbet esnasında oğullarını ve yeğenlerini Şeyh Mani' 'in peşine gönderdiğini söyleyen Ferecullah Han, 12 Şevval'de tekrar serdar ile görüşmüş, ayrılırken de bir kez daha sadakatle hizmete hazır olduğunu belirterek himaye edilmesini istemiştir¹⁰¹.

Serdar bölgeden ayrılmadan önce Kurna kalesinde de bazı önlemler almış, bu bağlamda kalenin muhafazası için yanına 1004¹⁰² nefer yeniçeri verilen Haseki Mehmed Ağa görevlendirilmiş, kalede kalması kararlaştırılan toplam 1767 nefer askerin beş aylık zahireleri de temin edilmiştir. Kale yeniden onarılmış, yeteri kadar cephane ve mühimmat tedarik edilmiş, Urbân ve Safevî istilaları döneminde kale halkı tarafından toprağa gömülen toplar çıkarılarak bunlara iki kolonborna da eklenmiştir. Alınan önlemlerle eski düzen sağlandıktan sonra bölgenin iklim açısından çok sıcak olması askerin burada fazla oyalanmadan geri dönmesini zorunlu kılmıştır¹⁰³.

Ordu ve komutanların geri dönüş için her türlü ihtiyacını tekml eden serdar, göç kararı vermiş ve 14 Şevval'de Kurna'dan yola çıkılarak Mâdyân nehri yakınlarına konulmuştur. Ordu nehrin karşı kıyısına geçtiği sırada Şeyh Mani' yeğeni Şebib ile bir mektup ve birkaç sıradan hediye göndermiştir. Şebib “*arz-ı hidmet ve edâ-yı resm-i ubûdiyyet*” eder gibi Osmanlı ordusunun Huzaalı Sel-

⁹⁹ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 65b-66a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 66-67.

¹⁰⁰ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 66a-66b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 67-68.

¹⁰¹ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 68a-69b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 70-72.

¹⁰² “beş yüz nefer... ve iki binden mütecâviz yerli kulu ve muhafazacı”, *Defterdar, Zübde-i Vekayiât*, s. 712; “bin beş yüz nefer... ve neferât-ı mezbûreden gayri ve iki binden mütecâviz yerli kulu ve muhafazacı”, *Râşid, Târih-i Râşid*, II, s. 518; “100 er”, *Silahdâr, Nusretnâme*, s. 72.

¹⁰³ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 69a-69b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 72.

man üzerine yürüyeceğini düşünerek o tarafta toplandıklarını, fakat ordu bu taraftan hareket edince istemeden yardımdan mahrum kaldıklarını ima etmiştir. Serdar da sıradan memurların bile adını duymadığı Huzaalı Selman'ın üzerine yürünecek bir şahıs olmadığını, Basra vilayetine bir düzen vermek ve valisini göreve başlatmak amacıyla çıkılan bu seferde de kimsenin yardımına gerek duyulmadığı söyleyerek Şebib'in ağzını kapatmıştır. Mani' 'in mektubu incelendiğinde de özür yollu kaba ifadelerin yer aldığı görülmüş ve kendisine çok sert bir cevap yazılmıştır¹⁰⁴. Burada ayrıca Ferecullah Han'ın oğlu Abdullah ile bazı Müntefik şeyhleri serdarın huzuruna çıkarak iltifatlarına mazhar olmuşlardır.

17 Şevval'de hareket ederek Hz. Üzeyr'in kabrinin yakınları, Ubeysâ, Ümmü'l-Cemel nehrinin doğu tarafı¹⁰⁵, Ebû Sidre konağı yakınları¹⁰⁶, el-Übeytir¹⁰⁷, Kabîl-i Huteym, Sürûciyye, Kehlâ, Sürût¹⁰⁸, Karatepe, Begsâ isimli Safevî köyü yakınları, Ziyâd nehri ve Bağdat'a bağlı Bedre sancağı üzerinden Surrâh ovasına gelen ordu, ondan fazla nehri ve geniş bataklıkları geçerek zahmetli bir yürüyüş yapmıştır. 7 Zil' kade tarihinde Şeyh Mani' 'den "*Ali Paşa hazretlerinin hizmetleri ferman buyurulmuş, emriniz muta' ve fermânınız vâcibü'l-ittiba' dır*" ifadelerine yer verilen itaat mektubu gelmiştir. Surrâh ovasından Umeyriyât, Benî Tûran türbesi yakınları, Erruzeyn, Mehrûd, Horasan üzerinden yürüyüşe devam ederek Diyâle nehri¹⁰⁹'ni geçen ordu, İmâm-ı A' zam türbesi yakınlarına konmuş, 15 Zil' kade 1112/23 Nisan 1701 tarihinde de serdar törenle Bağdat'a girmiştir. Aynı gün sefere katılan bütün birliklere bölgelerine dönme izni verilmiş, Mustafa Paşa'nın yokluğunda Bağdat muhafazasıyla görevlendirilen Vezir Yusuf Paşa da 4 Zilhicce'de Bağdat'tan ayrılmıştır.

¹⁰⁴ Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 69b-71a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 72-74.

¹⁰⁵ Serdar, buradan Cevâzir mukataasına giderek orada da düzeni sağlamaya niyetlenmiş ancak nehrin taşarak yolları kapaması bu niyetin gerçekleşmesine engel olmuştur. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 71a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 74.

¹⁰⁶ Burada gemiler Şatt'da olduğu için urganlar ve kalaslar vasıtasıyla köprüler kurulmuş ve ciddi zorluklar yaşanarak karşı yakaya geçilmiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 71a; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 74-75.

¹⁰⁷ Burası Luristan dağlarından gelen çamurlu sular sebebiyle bir bataklığa dönüşmüş, ordunun, yük hayvanlarının, ağırlık ve topların sudan geçirilmesinde oldukça meşakkat yaşanmıştır. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 71b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 75.

¹⁰⁸ Zahir gemilerinin gelmesi için bu menzilde üç gün ikamet edilmiş, zahire sağlandıktan sonra da kuzeye doğru harekete devam edilmiştir. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 71b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 75.

¹⁰⁹ Diyâle nehri geçilirken Diyarbekir valisi Mehmed Paşa'nın katlini emreden bir ferman gelmiştir. Geçiş tamamlandıktan sonra serdar, danışma bahanesiyle çadırına davet ettiği Mehmed Paşa'yı celiâtlara teslim etmiş, boğulan paşanın cesedi Şeyh Abdülkadir tekkesi yanına defnedilmiştir. Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 713; Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 72b; Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 76.

Defterdar ve Râşid, Mustafa Paşa'nın sefere hareket ederken askerinin ulûfe ve bahşış bahanesiyle ayaklanmasını Mehmed Paşa'dan bildiğini, bu sebeple merkeze idam edilmesinin gerektiğini bildirerek katline sebep olduğunu zikretmektedirler. Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 713; Râşid, *Târîh-i Râşid*, II, s. 518-519. Sefere bizzat katılan ve daha önce bahsi geçen bu fitneden bahsetmeyen Nazmi-zâde ise paşanın ölüm sebebi hakkında "ne cürm ile muâheze olunduğu şöret-yâfte olmamağla tafsil olunmadı" açıklamasını yapmaktadır. Nazmi-zâde, *Seferü'l-Basra*, v. 72b.

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti, Viyana bozgununun akabinde başlayan ve 16 yıl süren uzun harp dönemini Karlofça Antlaşması ile bitirmiş, ancak bu süreçte askerî, idarî, iktisadî ve içtimaî anlamda, sürecin sonunda da yaşadığı ilkler anlamında ciddi yaralar almıştır. İlk kez toprak kaybına uğrayarak Devlet-i Âlî ismine gölge düşüren Osmanlı Devleti için bu antlaşma, dışa karşı Osmanlı yayılmasının artık durduğunu, Osmanlı askerî üstünlüğünün sona erdiğini gösteren bir belgedir. Bundan sonra dışa karşı güç ve tahakküm siyaseti yerine denge siyaseti takip etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Basra seferi ile dışta kaybetmeye başladığı askerî ve siyasî kudretini içte kaybetmediğini ispatlamış ve gerileme dönemine girilen bu sürecin başında bir özgüven yenilemesi yapmıştır.

Sefere görevli olarak iştirak eden ve *Gülşen-i Hulefâ* isimli eserinde Bağdat ile ilgili birinci elden bilgiler veren Nazmi-zâde Murtaza (ö. 1721/1722)'nin hem bu eserin içinde hem de müstakil bir eser olarak kütüphane kayıtlarında yer alan *Tarih-i Seferü'l-Basra*'da yaptığı değerlendirmeler seferin sonucu açısından zikredilmeye değerdir. Sefer sırasında kaleme alınarak sefer sonrasında merkeze gönderilen bir sefer vekâyi' i mahiyetinde olan bu eserde "*Mekke'nin kapısı, Arap, Acem, Rum ve Hind'in iskelesi kurtarıldı, kimsenin burnu kanamadı, bu kadar asker bir gün veya bir gece dahi yiyecek sıkıntısı çekmedi, hiç kimse zarar görmedi*" denilerek Basra'nın Osmanlı Devleti için coğrafi önemine ve Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve malî gücüne dikkat çekilmiştir. Basra'nın teslim alınmasından sonra şehrin ileri gelenleriyle yapılan toplantıda serdarın "*inâda musirr eğer bir kimesne kalmış ise ba' de'l-yevm devlet-i pâdişâhîde ya hulk-ı Muhammedî ya adl-i Ömer ya darb-ı Ali ile anlar islâh olunmak*" ifadeleriyle zikredilen ve meşruluğunu İslam tarihindeki uygulamalardan alan isyan ve şekâvete karşı takip edilecek metodun şekli de Osmanlı Devleti'nin gücüne ve büyüklüğüne atıf yapmaktadır. Zira olumlu ve adaletli bir yaklaşımdan sonra kılıca başvurmaya tercih eden ve fiilî zararı olmayan her tehlikeli unsuru ilk iki aşamada halletmeyi hatta affetmeyi büyüklük olarak gören bu anlayış, gücün ve tahakkümün bir yansımasıdır.

On yıldır bölgede etkisini hissettiren Urbân şekâvetinin kan dökülmeden, Safevî istilasının da iki devlet arasında bir savaşa veya çatışmaya sebebiyet vermeden bertaraf edilmesi, Osmanlı Devleti'nin bölgenin islahına yönelik çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Uzun süren harp hali ve sonrasında Karlofça ve İstanbul antlaşmalarıyla sınırların değişmesi, ülke genelinde yeniden yapılanmayı ve her bölgede mevcut siyasî dış tehdide karşı önlemler almayı zorunlu kılmış, Basra'da da Safevî tehlikesine karşı bazı tedbirler alınmıştır. Basra'da düzen sağlandıktan sonra Ziyab nehri islah edilmiş, sağlanan düzenin kalıcı olması için Bağdat valisi geniş yetkilerle donatılmış ve olumsuz durumlarda anında ve hızlı müdahale edebilmek için Diyarbekir, Şehrizar ve Musul beylerbeyleriyle bir kısım ocaklık sancaklar Bağdat valisinin emir ve kumandası altına verilmiştir. İlerleyen yıllarda mevcut düzeni korumak için Bağdat valisinin tasar-

ruf yetkisi daha da genişletilmiş ve 1737 tarihinden itibaren Bağdat valisi Basra eyaletini de tasarruf etmeye başlamıştır. Ancak alınan önlemler kısa vadede etkili olsa da uzun vadede etkisiz kalmış, Safevîler ile yaşanan siyasî çekişmeler bölgede tesis edilen idarî düzenin istikrarını engellemiştir. Bu cümleden olarak 1722 yılında başlayan Osmanlı-Safevî çekişmesinde bazı yerler zaman zaman Safevîler'in eline geçmiş, hatta Bağdat, 1733-34 yıllarında Nadir Han tarafından iki kez kuşatılmıştır.

Kaynaklar

- » BOA, MD, 5, s. 164/395
- » BOA, MD, 5, s. 320/825.
- » BOA, A.(DVN, 259/3.
- » 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., Ankara 1999.
- » Anonim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000.
- » Apak, Âdem *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul 2009, II.
- » Bâkır, Abdülhâlik, "Basra", *DİA*, İstanbul 1992, V.
- » Bayatlı, Nilüfer, "XVI. Yüzyılda Basra Eyaleti'nin Osmanlı Devleti İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 2003, Sayı:144.
- » Bayatlı, Nilüfer, "Hollandalı Doğu Gezginini Dr. Leonhart Rauwolf'un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı:166.
- » Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman (Süleyman-nâme)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3317.
- » Çabuk, Vahid, "Nusret-name'nin Kaynaklarından Tarih-i Seferü'l-Basra", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1997, Sayı:15.
- » Çerçi, Faris, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühû'l-Ahbâr 'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, Kayseri 2000, I.
- » Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.
- » Demirtaş, Funda, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2009, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- » Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdiç, *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Basra*, Ankara 2005.
- » Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul 1314, I-II.
- » Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitâbü't-Târih-i Kühû'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No: 5959.
- » Halaçoğlu, Yusuf, "Basra-Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul 1992, V.
- » Hartman, R., "Basra", *İA*, İstanbul 1961, II.
- » Karaçelebi-zâde Abdül-Aziz Efendi, *Süleyman-nâme*, Bulak 1248.
- » Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.
- » Lütü Paşa, *Tevarih-i Âli Osmân*, İstanbul 1341.
- » Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, sad. Neşet Çağatay, Ankara 1992, I-II.
- » Naimâ Mustafa Efendi, *Na'imâ Târîhi*, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul 1969, VI.
- » Nasühüs's-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara 1976.
- » Nazmi-zâde Murtaza, *Tarih-i Seferü'l-Basra*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Koleksiyonu, No: 2062/3.
- » Orhonlu, Cengiz, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1963, Sayı 17-18.
- » Özbaran, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, Sayı: 25.
- » Özcan, Abdülkadir, "Daltaban Mustafa Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, VIII.
- » Râşid, *Târîh-i Râşid*, İstanbul 1282, I-II.
- » Rüstem Paşa, *Tevarih-i Âli Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü No: 2438.

- » Sağırılı, Abdurrahman, “Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Fethi-Ulyanoğlu Seferi-1565-1571”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 2005, Sayı:41.
- » Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Târîhi*, İstanbul 1928, I.
- » Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966, II.
- » Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- » Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006.
- » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, III. Cilt, I. Kısım.